
Reflexen

W. van Vlastuin

Aan het begin van dit kalenderjaar was ik op een bezinningsdag voor docenten van het Hoornbeeck College om een reflectie te geven op de presentatie van Maarten Steinbuch, universiteitshoogleraar aan de Technische Universiteit te Eindhoven, over *artificial intelligence*. We kregen eerst de nieuwste snufjes *artificial intelligence* te zien.

De zelfrijdende auto

De zelfrijdende auto kwam langs. Steinbuch verwacht dat binnen één generatie auto's autonoom rijden. Waarschijnlijk is het dan asociaal om nog zelf het stuur in handen te nemen en wellicht is het zelfs verboden, aangezien er elk jaar in de hele wereld 1,2 miljoen mensen in het verkeer verongelukken van wie 95% door menselijk falen. Dit betekent dat er jaarlijks meer mensen in het verkeer sterven dan in oorlogsgeweld.

We huiveren nu nog als we lezen dat er een zelfrijdende auto van Google een ongeluk veroorzaakt, maar de tijd is niet ver meer weg dat de complexiteit van algoritmes zo ver is toegenomen dat de chip in de auto sneller en meer observaties verricht dan de mens. De nieuwste berichten zijn dat de autobouwers binnen enkele jaren een verzekering bij hun autonome auto's leveren als uitdrukking van hun rotsvaste vertrouwen in de techniek.

Het werd nog spannender toen collega Steinbuch ons liet zien hoe zijn team in Eindhoven meedoet in autonoom spelende voetballers. Het team uit Eindhoven doet mee met de wereldtop van robots. Soms is Eindhoven aan de winnende hand, soms doet een ander autonoom team het beter. Tijdens de laatste wedstrijd op 21 juni jl. werd het Eindhovense team wereldkampioen. Het aansprekende hiervan is dat het gaat om situaties die niet te programmeren zijn, terwijl de combinatie van algoritmen en sensoren in staat is elke nieuwe situatie onder controle te krijgen en te houden.

Adembenemend was de wandeling van een robot door ruw terrein. In de robot zitten zoveel sensoren die constant meten, feedback geven en dusdanig herpositioneren dat de machine feilloos tussen bomen doorloopt. De machine draait 'zijn' hand niet om voor een kuil in het terrein. Even zag je een wankelende beweging, maar al snel volgde herstabilisatie en liep de robot vrolijk verder. Dezelfde robot kan ook pakken sjouwen in een magazijn en zichzelf weer

overeind helpen als iemand zo brutaal is om hem om te gooien. We zijn ook zo'n robot tegengekomen in het nieuws. Deze was in staat om een salto te maken.

Een ander snuffe techniek voltrekt zich in de operatiekamers van ziekenhuizen. Terwijl een hersenoperatie nu nog uren in beslag neemt en gepaard gaat met grote risico's, is de toekomst dat er een afdruk van de hersens wordt gemaakt en dat een geprogrammeerde robot veel sneller en secuurder de operatie voltrekt.

Het is duidelijk dat het in deze informatisering en digitalisering om processen gaat die grote effecten op de samenleving hebben. Deze effecten zullen groter zijn dan van eerdere technologische revoluties zoals de auto en de televisie. Tegelijk lijkt deze revolutie zich subtieler en meer ongemerkt te voltrekken. Omdat deze ontwikkelingen het mensbeeld raken, kunnen wij er ook in de theologische bezinning niet omheen.

De robotarts

Wat is de toekomst als we ons realiseren dat de rekenkracht van chips elke achttien maanden verdubbelt? Deze processen verlopen exponentieel en dat betekent dat er een enorm potentieel aan toekomstige mogelijkheden is. Als dit proces zich doorzet, kopen we over twintig jaar voor duizend dollar net zoveel rekenkracht als alle mensen op de hele wereld bij elkaar aan rekenkracht kunnen opbrengen.

Ik stel me zo voor dat de toekomstige arts ook een robot is. De robot stelt diagnostische vragen aan de patiënt, zoals elke arts nu ook werkt. Via ja en nee in een uitgebreid stroomschema komt de robot uit waar hij wezen wil. Op tal van momenten zijn checks ingebouwd en moet de robot zich hernemen, maar uiteindelijk komt er een goede diagnose uitrollen.

Uiteraard hebben wij nog onze aarzelingen. Zijn er geen intuïties bij de huidige artsen die een robot nooit kan vervangen? Als de robot in staat is om affectieve woorden te herkennen en intonatie te horen, zijn we alweer een stap verder. De robot is uiteraard ook in staat om affectie naar de patiënt te tonen, omdat de huidige generatie robots niet alleen in staat is om dingen beet te pakken en te communiceren, maar de robot kan ook de ogen richten, de wenkbrauwen optrekken en zelfs de intonatie aanpassen. Bovendien zijn deze robots uiteraard zelflerend.

Juist dit laatste biedt geweldige perspectieven. Iedere arts is persoonlijk bezig om zijn leven lang via 'trial and error' inzichten te verkrijgen. Wij mensen zijn echter zo gebrekkig dat ieder deze levenservaring opnieuw moet opdoen. In de digitale wereld verandert dit. De levenslange ervaring van een robotarts kan eenvoudig worden gekopieerd naar alle robots wereldwijd. Deze

versie robots is dan veel kundiger en socialer dan de meest kundige en sociale arts vandaag.

Deze constante update van alle robotartsen betekent ook dat deze digitale artsen op de hoogte zijn van de nieuwste ziektebeelden, de beste diagnosemethoden en het toppunt van de behandelingsmethoden. We kennen vandaag het verschijnsel dat artsen een verkeerde diagnose stellen met soms verschrikkelijke gevolgen. Wat verandert er veel als deze artsen geen vergissingen maken in het aflopen van het stroomschema, nooit met hun verkeerde been uit bed stappen en zeker geen verkeerde bedoelingen hebben. En omdat deze artsen ook mijn volledige ziektegeschiedenis kennen, het genoom van mijn familie en de risico's waar ik in mijn leven aan heb blootgestaan, is hun diagnose veel grondiger.

Wie zou niet de voorkeur geven aan de diagnose door deze nieuwste generatie artsen? Het is bovendien mooi meegenomen dat deze robot het werk van een verpleger erbij doet. De robot is immers in staat om met gevoelige sensoren de arm van de patiënt af te zoeken en een infuus te plaatsen. Sneller en efficiënter is niet mogelijk. Dit zal ongetwijfeld veel goedkoper zijn dan het huidige systeem waarin aparte artsen en aparte verplegers nodig zijn met daartussen een kostbaar communicatiesysteem.

Naar een supermens

Dit is niet het einde. De Joodse professor Yuval Noah Harari, auteur van de wereldwijde bestseller *Sapiens*, opent in zijn *Homo Deus, een kleine geschiedenis van de toekomst* verschillende perspectieven voor ons. Biologisch hebben we als mensheid enorme sprongen gemaakt in de laatste eeuw. Kwamen een eeuw geleden meer mensen door de Spaanse griep om dan in het geweld van de Eerste Wereldoorlog, was een infectie vijftig jaar geleden vaak dodelijk, thans wenkt het perspectief dat zelfs de bedreigingen van aids, ebola en kanker onder controle zijn.

Op dit terrein gaan de ontwikkelingen door. Het herprogrammeren van stamcellen en het selectief verwijderen van senescente cellen zijn middelen om veroudering tegen te gaan. Deze enorme medische ontwikkelingen behoren echter nog tot de oude orde van de *homo sapiens*. Er ligt echter een upgrading van de soort mens in het verschiet. Als nanorobots zich door onze bloedbanen bewegen, kunnen we veel proactiever met onze gezondheid omgaan. Er zijn bionische armen in ontwikkeling, zodat een elektronisch hersensignaal een kunstarm laat bewegen. Waarom zouden de signalen van onze hersenen niet direct door computers gebruikt kunnen worden?

Van de robotarts is het maar een kleine gedachtensprong naar een systeem dat mij leidinggeeft. Een extern algoritme dat mijn DNA scant, kan mij op

maat adviseren over voeding en beweging. Als mijn ademhaling en hartslag ook constant worden gecheckt, geeft dat een grote verbetering. En als mijn persoonlijk elektronisch assistent ook scant welke boeken mijn hartslag doen toenemen, kent dit systeem mij snel beter dan ik mijzelf ken. Het schijnt nu al zo te zijn dat Google aan de hand van de woorden in e-mails sneller weet dat er griep heerst dan een bureau voor bevolkingsonderzoek en dat Facebook met 300 likes beter in staat is om mijn wensen in te schatten dan mijn eigen man of vrouw. Het vraagt enige gewenning, maar na verloop van tijd ga je al meer beslissingen aan 'kindle' toevertrouwen, tot en met de keuze van je levensgezel.

In de voorgaande alinea schreef ik 'kindle' om de computer aan te duiden. Dit is veelzeggend, omdat het woord 'computer' voor ons niet meer de betekenis heeft van 'de persoon die berekent', zoals we spreken over een 'skiër', of een 'schilder', maar onbewust zijn we bewustheid aan de machine toe gaan schrijven en deze als een persoonlijkheid gaan beschouwen. We beschrijven zelfs onze denkprocessen en ervaringen in computertaal, alsof hier de basics van ons bestaan liggen.

En de menselijke geest dan?

Zo komt ook ons bewustzijn in het vizier. Hoe meer we van het brein ontdekken, hoe groter de vragen naar de werking van het menselijk bewustzijn worden. 80 miljard neuronen bewegen in een complex netwerk en zijn de dragers van onze woede en ons verlangen, onze liefde en onze angst. Het gegeven dat onze gevoelens met elektronische signalen te beïnvloeden zijn, roept de vraag op naar het eigene van de mens ten opzichte van de dieren. Is er een wezenlijk verschil tussen het zelfbewustzijn van de mens en het bewustzijn van een dier?

Wat is de meerwaarde van het menselijk zelfbewustzijn, als dat al zou bestaan? Een paard heeft meer bewustzijn dan een T-Ford of Porsche, toch heeft de auto de overhand gekregen over paarden. Ten aanzien van het menselijk bewustzijn geldt dat een complex systeem van algoritmen betere beslissingen neemt dan de mens.

Onze intuïtie zegt dat menselijke intuïtie onvervangbaar is. Inmiddels blijken robots gezichten beter te herkennen dan mensen. Scanners zijn beter in staat om leugens te detecteren dan de beste detectives. Schaakcomputers zijn zo complex dat de menselijke intelligentie er niet meer tegen is opgewassen. We zouden denken dat kunst bij uitstek is voorbehouden aan de mens, maar dit is ook door de feiten gelogenstraft. Er zijn projecten van kunstmatige intelligentie waarin creatieve muziek wordt gemaakt die mensen weet te ontroeren.

Kortom: we staan voor een upgradering van de menselijke geest. Het zal geen toeval zijn dat het boek van Dick Swaab *Wij zijn ons brein* enige jaren geleden maandenlang in de top tien van de meest verkochte boeken stond. Wie vandaag kijkt naar TED-talks, ziet dat het thema nog springlevend is. Er zijn namelijk tal van toespraken die het menselijke brein betreffen.

Onsterfelijkheid binnen bereik

Een andere denker die zich al veel langer met deze materie heeft beziggehouden, is de succesvolle zakenman en uitvinder Ray Kurzweil. Al in het jaar 2000 werd er een boek van hem vertaald in het Nederlands onder de titel *Het tijdperk van de levende computers, wanneer computers slimmer worden dan mensen*. Een recentere bestseller van hem is *How to Create a Mind, the Secret of Human Thought revealed*. Hij speelt met de gedachte dat we de inhoud van onze hersenen kunnen scannen en vervangen door elektronische circuits met een grotere capaciteit, snelheid en betrouwbaarheid.

Bovendien is er de mogelijkheid om er een back-up van te maken voor het geval er iets met de fysieke persoon gebeurt. Als dit mogelijk is, is het ook mogelijk om meer dan één kloon van de oorspronkelijke persoon te maken. Hier ligt ook de toekomstige onsterfelijkheid. Immers, als de inhoud van mijn brein gekopieerd kan worden, kan het ook weer worden overgezet op een nieuw fysiek onderstel. Kurzweil heeft sterke hoop dat hij dit alles mee zal maken.

Velen nemen Kurzweil niet serieus, Bill Gates denkt daar anders over. Al zou Kurzweil geen gelijk hebben, hij signaleert wel tendensen die niet te ontkennen zijn. Al zou hij maar heel gedeeltelijk gelijk hebben en de gemiddelde mens bereikt een leeftijd van 120 jaar, dan zou dit al een enorme impact hebben op de mens en het geheel van de cultuur.

Onderwijl appelleert deze uitvinder aan diepe menselijke verlangens. Ligt er niet op de bodem van het menselijk verlangen het heimwee naar onsterfelijkheid? Wat kan het nieuwe digitale tijdperk daarin betekenen? De keerzijde van deze ontwikkelingen zou weleens het einde kunnen betekenen van het humanisme, omdat een homocentrisch wereldbeeld wordt vervangen door een datacentrisch wereldbeeld.

Waar blijft de ziel?

Eén van de meest prangende vragen in deze ontwikkelingen betreft de menselijke identiteit. Deze vraag komt heel indringend op ons af als we ons realiseren dat 25 oktober vorig jaar een robot met de naam 'Sophia' staatsburger werd in Saoedi-Arabië. Het was natuurlijk een uitdagende stunt, maar toch.

De stunt daagt ons uit om na te denken over de vraag: Wie ben ik? Heb ik

zelfbewustzijn? Ben ik een ik of ben ik een samenspel van algoritmen? Vanuit het humanisme van de laatste eeuwen hebben we een sterk besef van de mens als individu, de laatste ondeelbare (*individere*) eenheid. Is er werkelijk een authentiek ik waar ik alleen toegang toe heb? Of zal de toekomst laten zien dat we slechts objecten zijn die worden gebruikt door geavanceerde algoritmische systemen?

Harari en Kurzweil vereenzelvigen het menselijke bewustzijn met de complexe mogelijkheden van neurale netwerken. Er is inderdaad veel overeenkomst en tal van processen in ons brein spelen zich onbewust af. Algoritmen kunnen het menselijk gedrag simuleren en voorbijstreven. Op allerlei manieren kunnen deze algoritmen in verschillende stappen symbolen hanteren en tal van gedragingen en gevoelens simuleren. Zo kunnen we zeggen dat de schaakcomputer intelligenter is dan de mens, omdat deze betere resultaten geeft.

Toch liggen hier ook belangrijke vragen. Het blijft de vraag of het menselijk brein gereduceerd kan worden tot een complex neurale netwerk. Zijn onze mentale functies volledig een zaak van wiskundige modellen en berekeningen en hebben deze processen een vermogen om het brein te beïnvloeden? Kunnen we uitgaan van de grote vooronderstelling van Kurzweil dat menselijke intelligentie van vergelijkbare orde is met kunstmatige intelligentie?

Naar mijn besef wringt hier de schoen. De slimme schaakcomputer is zich er niet van bewust dat 'hij' aan het schaken is. In die zin is er geen sprake van intelligentie, omdat het hier gaat om gesimuleerde kennis in plaats van om 'artificial intelligence'. De machine dupliceert wel de rekencapaciteit van ons brein, maar dat is geen reden om te denken dat daarmee ons bewustzijn wordt gekopieerd.

Het gaat hier op het scherp van de snede. De robot kan liefde tonen, maar 'hij' heeft niet lief. Het gedrag van de robot kan de kwaliteit van menselijk liefdesgedrag overtreffen, zonder dat er liefde is. Aangezien liefde een aspect van de vrije geest van de mens is, roept het de studie van Guus Labooy *Waar geest is, is vrijheid* uit 2007 in herinnering. Hij betoogde hierin dat de menselijke persoon bestaat uit ziel en lichaam, waarbij de ziel staat voor de vrijheid en het lichaam voor de begrenzingen van ons leven.

Kent de fysieke robot deze vrijheid? Wat blijft er over als een robot ontstaat wordt van alle algoritmen? Niets. Wat blijft er van de menselijke geest over als deze ontstaat wordt van alle algoritmen? De antwoorden zullen hier uiteenlopen. Fysicalisten en monisten zullen eerder concluderen dat de menselijke geest te reduceren valt tot een complex samenstel van algoritmen, terwijl (gematigde) dualisten menen dat de geest meer is dan fysica en eventueel kan bestaan zonder fysieke breincellen. Deze verschillen in benadering zijn

ingrijpend. Voor een dualist betekent dit dat bij de robot het gedrag een doel in zichzelf is, terwijl bij de mens het gedrag een expressie is van de diepste persoonlijkheid.

Het is treffend dat hier weer heel oude theologische discussies opkomen, bijvoorbeeld de discussie over de aard en de status van de ziel. Volgens Harari gaf het theïsme de mens een ziel. Met deze benadering kan hij er ook even gemakkelijk weer afstand van nemen. Volgens hem is de ziel een mythe, omdat er geen enkel wetenschappelijk bewijs voor is. Bovendien verzet zijn absolutistisch darwinistische wereldbeeld zich krachtig tegen het begrip van een ziel, omdat daarin geen plaats is voor het immateriële en het transcendente. In dit verband noemt hij Darwins ontdekking ingrijpender dan de ontwikkeling van de relativiteitstheorie of van de kwantummechanica, omdat Darwin een theoretisch kader bood voor een gesloten wereldbeeld.

De vraag naar de ziel roept ook de vraag naar de verhouding ziel en lichaam weer op. Volgens mensen als Kurzweil kan de geest los van het lichaam bestaan. Er kunnen kopieën van worden gemaakt en de inhoud van het brein kan naar een andere machine worden overgebracht. Ook de gedachte dat de zintuiglijke ervaringen door het zenuwstelsel gesimuleerd kunnen worden, duidt op een dualisme waarbij het dualisme van Descartes verbleekt.

Deze ontwikkelingen onderstrepen de relevantie van de theologische vraag naar de ziel. Calvijn verzette zich ooit met hand en tand tegen de zienswijze van de zielen-slaap, Telder stelde deze vragen weer aan de orde in de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt in de jaren '60 van de vorige eeuw en tal van monisten – al dan niet gemotiveerd door het theïstisch evolutionisme – gaan ervan uit dat er met de lichamelijke dood ook geen bewustzijn van de geest meer bestaat, omdat de geest niet zonder de hersencellen kan bestaan.

Artificial intelligence daarentegen heeft een extreem dualistische positie, omdat het reeds in dit leven de menselijke geest losmaakt van het menselijk lichaam. Tegelijkertijd weet het niet van een geest die zonder materiële drager kan bestaan. Het komt mij voor dat de ontwikkelingen in de kunstmatige intelligentie christenen weer huiswerk geven om in te gaan op de vraag naar de menselijke identiteit en de relatie van deze identiteit tot het menselijk lichaam. Sterft onze persoonlijkheid als ons lichaam sterft, en zo ja op welke manier? Welke invloed heeft de dood op onze bewuste gemeenschap met Christus? Kan de gemeenschap met Christus worden onderbroken? En nog dichterbij: Wat betekent de uitdrukking van Augustinus dat ons hart onrustig is totdat het rust vindt in God? Wat te denken van Pascals 'Het hart heeft zijn redenen, die de rede niet kent'? Kan een robot christen zijn of moslim worden?

Het eeuwige leven

Artificial intelligence raakt ook aan talloze andere theologische en ethische vragen. Eén daarvan betreft de tegenhanger van de ziel, namelijk het lichaam. Het is opvallend dat de onsterfelijkheid lonkt, waarbij de kanttekening moet worden gemaakt dat het een onsterfelijkheid is in de orde van het hier en het nu.

Hier maakt het christelijk geloof een groot verschil. Wij geloven immers de opstanding van het lichaam en het leven van de toekomstende eeuw. Deze onsterfelijkheid is niet van de orde van het hier en het nu, maar van een andere en betere orde. Christus' opstanding is hiervoor niet alleen de garantie, maar ook het model. We staan op met hetzelfde lichaam, ook al zal dat lichaam niet hetzelfde zijn.

Het is deze christelijke toekomstverwachting waarom het scharniert. Onthutsend genoeg merkte Harari in zijn boek op dat de moderne wereld niet gelooft in een doel, doch alleen in oorzaken. Het christelijk geloof daarentegen wordt wel geregeerd door een machtig perspectief van de toekomst waarin het heden wordt binnengetrokken als doel van deze geschiedenis.

Harari merkt op dat het christendom in deze tijd van *artificial intelligence* is uitgerangeerd. Ooit was het relevant omdat het de principiële gelijkheid van alle mensen aan de orde kon stellen, maar in de discussie over moderne technieken hobbelt het christendom achteraan en komt het niet verder dan achterhoedegevechten over ethische kwesties. Het is precies andersom. Omdat het christendom zijn tijd ver vooruit is met het begrip van het eeuwige leven is het meer dan ooit relevant als het gesprek over het leven van een andere kwaliteit aan de orde wordt gesteld.

Hier mag het christendom nog een stap verdergaan en belijden dat we niet alleen het leven van de toekomstende eeuw verwachten, maar er door het geloof reeds in delen. Door het geloof delend in de opgestane Christus hebben we de dood reeds achter ons en participeren we in het eeuwigheidsleven (Joh. 5:24). We leven in dit geloof niet alleen naar de onsterfelijkheid toe, maar we ontvangen onsterfelijkheid uit de onsterfelijkheid in Christus. Naar mijn besef prikkelen de ontwikkelingen in de cultuur de christenheid om opnieuw te spelen: 'Ik verwacht de opstanding van de doden, en het leven van de toekomstende eeuw.'

Personalia

Er waren de afgelopen tijd verschillende promoties. Op 20 april vond aan de Theologische Universiteit Kampen de promotie plaats van Peter G. Sinia, met het proefschrift *'From the least to the greatest': Children at the Lord's Supper, Paedocommunion in the Dutch Reformed Tradition*. Promotor was C.J. de

Ruijter en co-promotor J.D. Witvliet van Calvin Theological Seminary in Grand Rapids. Sinia deed onderzoek naar de manier waarop kinderen aan het avondmaal werden geaccepteerd na de Tweede Wereldoorlog. Hij bestudeerde daartoe de gang van zaken in de gereformeerde traditie in Nederland, Canada en de Verenigde Staten. De dissertatie biedt een schat aan informatie en doorkijkjes.

Kees van Ekris promoveerde 24 mei cum laude aan de PThU te Groningen op de studie *Making See. A Grounded Theory on the prophetic dimension in preaching*. De promotoren waren Gerrit Immink en Edward van 't Slot, terwijl ons redactielid Theo Pleizier als co-promotor optrad. Van Ekris onderzocht onder meer preken van Bonhoeffer, Martin Luther King, Desmond Tutu en Rowan Williams. Het onderzoek liet zien dat de profetische dimensie in de verkondiging ook illuminatief is en inwijdt in de roeping van de gemeente, zodat de gemeente wordt meegenomen in het perspectief van Gods koninkrijk.

Op 28 juni verdedigde Bert Roor zijn proefschrift *Heilzame presentie. Diaconale betrokkenheid als leeromgeving voor protestantse kerken*, eveneens in Groningen. Dit proefschrift gaat in op de nieuwe context voor het diaconaat in de 21^e eeuw. Kerken blijken niet alleen vanwege het terugtreden van de verzorgingsstaat, maar ook vanuit missionaire betrokkenheid in te gaan op de noden van mensen in de samenleving. Dit roept ook vragen op naar de eigen identiteit. De hoofdtitel van het proefschrift geeft in dezen een krachtig signaal af.

Groningen blijkt een vruchtbare onderzoeksplaats te zijn, gegeven het feit dat Jaco van der Knijff daar op 5 juli promoveerde op *Heilige gezangen. Herkomst, ontwikkeling en receptie van de lofzangen in het psalmboek van Dathenus en de 'Eenige Gezangen' in de Staatsberijming van 1773*. In zijn proefschrift beschrijft Van der Knijff de ontstaansgeschiedenis van de collectie 'Eenige Gezangen', die sinds de verschijning van de Staatsberijming van 1773 twaalf liederen omvat. Ook besteedt hij aandacht aan de vraag waarom deze gezangen acceptabel zijn voor orthodox-gereformeerden die zich uitspreken voor de psalmen en alle overige gezangen afwijzen.

We feliciteren al deze promovendi en hun promotoren van harte met de bereikte mijlpalen waarin een periode van intense onderdompeling in een bepaalde vraagstelling voorlopig wordt afgerond. Een moment om terug te blikken, omhoog te blikken en zo de toekomst tegemoet te treden in het besef dat we ten dele kennen.

De gebrokenheid van onze kennis en inzichten behoort ook tot de reflectie van gaande hoogleraren. Op 11 juni nam Herman Noordegraaf afscheid als bijzonder hoogleraar diaconaat van het PThU te Groningen. Collega Noordegraaf heeft diaconaat onder de aandacht gebracht als het 'recht der

armen'. Dit inzicht tilt diaconaat uit boven de vrijblijvendheid en onderstreept dat dit een wezenlijke dimensie van de kerk is. Met dit laatste zal principieel ieder christen het eens zijn, maar de praktijk laat weleens te wensen over. Daarom is het van grote waarde dat Noordegraaf door zijn geschriften blijvende invloed uitoefent.

21 juni was het de beurt van Henk Jochemsen om terug te treden als bijzonder hoogleraar christelijke filosofie te Wageningen. In zijn afscheidsrede '*Radio mast or jammer (Zendmast of stoorzender) – the role of religion in moral issues*' ging hij in op de vraag of religie behulpzaam is in morele kwesties of juist niet. In zijn betoog kwam hij uit op de conclusie dat ook een seculiere benadering uitgaat van onbewezen denkkaders. Daarom moeten we over de religieuze grondhouding niet krampachtig doen, omdat iedereen op een bepaalde manier religieus is als het op morele beslissingen aankomt.

Naast terugtredende hoogleraren was er ook een aantredende hoogleraar. 29 juni inaugureerde Sabine Hiebsch als bijzonder hoogleraar op de Kooiman-Boendermaker Leerstoel voor Luther en de geschiedenis van het (Nederlandse) lutheranisme aan de Theologische Universiteit te Kampen. Haar inaugurele rede ging uiteraard over Luther: 'Luther en Nederland: verleden – heden – toekomst'. Bij deze gelegenheid werd ook haar nieuwste boek gepresenteerd: *Luther voor Leken*. We feliciteren haar van harte met deze benoeming en we zien uit naar nieuwe Lutherstudies, in het besef dat Luther ons door zijn originaliteit en radicaliteit blijft verrassen.